

УДК 811.161.2'36-112"18"

DOI: 10.31558/1815-3070.2025.50.2

ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ ДАВНОМИНУЛОГО ЧАСУ В УКРАЇНСЬКИХ ГРАМАТИКАХ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті проаналізовано становлення та еволюцію грами давноминулого часу категорії часу в українських граматиках ХІХ століття. На основі порівняльного аналізу східноукраїнських і західноукраїнських граматичних праць з'ясовано, що впродовж ХІХ ст. в українській лінгвістичній традиції відбулося поступове формування чотирикомпонентної системи грамем категорії часу (теперішній, минулий, давноминулий/передминулий і майбутній). Визначено структурні моделі утворення давноминулого часу, простежено семантичні відтінки та варіативність уживання.

Показано, що усталення термінології (давнoproшедиий, давноминулий, передминулий) було наслідком тривалої взаємодії української, латинської, польської, церковнослов'янської й російської граматичних традицій. Виявлено, що в ХІХ столітті давноминулий час набув статусу окремої грами в системі категорії часу українського дієслова, а його назва передминулий час закріпилася в науковому описі на початку ХХ століття.

Ключові слова: українська мова, українська граматика ХІХ століття, історична морфологія, граматична термінологія, грама давноминулого часу, передминулий час.

THEORETICAL REFLECTIONS OF THE PAST PERFECT TENSE IN UKRAINIAN GRAMMAR BOOKS OF THE 19TH CENTURY

The article examines the development of the past perfect tense within the Ukrainian tense system as presented in 19th-century grammars. Based on a comparative analysis of East and West Ukrainian grammar books, it has been established that during the 19th century, the Ukrainian linguistic tradition gradually developed a four-component system consisting of the present, past, past perfect, and future forms. The study outlines structural models of the past perfect formation, traces its semantic nuances, and analyses the variability of its use.

It is demonstrated that the establishment of the relevant terminology (давнoproшедиий, давноминулий, передминулий) was influenced by the long-lasting interaction among Ukrainian, Latin, Polish, Church Slavonic, and Russian grammatical traditions. The research reveals that in the 19th century, the past perfect tense acquired the status of an independent grameme within the tense system of the Ukrainian verb, while its modern name 'peredmynulyi chas' became established in scholarly description at the beginning of the 20th century.

Keywords: Ukrainian language, Ukrainian grammar of the 19th century, historical morphology, grammatical terminology, past perfect tense.

Цитування: Ожоган В. Теоретичне осмислення давноминулого часу в українських граматиках ХІХ століття. Лінгвістичні студії Linguistic Studies. 2025. № 50. С. 19–37. <https://doi.org/10.31558/1815-3070.2025.50.2>

Citation: Ozhohan V. (2025). Teoretychne osmyslennia davnomynuloho chasu v ukrainskykh hramatykakh XIX stolittia. [Theoretical reflections of the past perfect tense in Ukrainian grammar books of the 19th century]. Lnhvistychni studii Linguistic Studies, (50), 19–37. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.31558/1815-3070.2025.50.2>

Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Категорія часу є однією з визначальних у граматичній системі будь-якої мови, адже саме вона віддзеркалює відношення дії до моменту повідомлення. У процесі розвитку української граматичної системи особливе місце посідає формування й осмислення часових граєм, зокрема, давноминулого часу (плюсквамперфекту). Попри значну кількість досліджень, присвячених окремим питанням (див. праці О. Андріїв, М. Возняка, А. Загнітка, О. Крижанівської, Н. Москаленко, І. Огієнка, Л. Попович, В. Русанівського, О. Тараненка, І. Ярошевич), проблема становлення системи граєм категорії часу дієслів, зокрема статусу й функцій граєми давноминулого (передминулого) часу, не отримала вичерпного висвітлення в сучасній лінгвістичній науці. У переважній більшості праць увага була зосереджена на загальній характеристиці дієслівної парадигми, тоді як процеси формування й еволюції окремих граєм залишалися недостатньо проаналізованими. Це зумовлює потребу в комплексному дослідженні розвитку категорії часу дієслова в українських граматиках ХІХ століття, саме коли формувалися основи національної граматичної системи й кодифікувалася граматична термінологія. Особливої наукової ваги набуває осмислення граєми давноминулого часу в граматичних описах означеного періоду, важливо простежити, якими засобами вона позначалася, як корелювала з аналогійними формами в старослов'янській, польській, латинській та російській традиціях і що вплинуло на формування сучасної української граємної системи категорії часу дієслова.

Аналіз досліджень цієї проблеми зумовлений потребою поглибленого вивчення історичних витоків української граматичної думки та осмислення еволюції дієслівної категорії часу як визначальної граматичної категорії. Аналіз підходів О. Павловського, І. Лаврівського, І. Могильницького, М. Осадци, О. Огоновського, С. Смаль-Стоцького, Є. Тимченка та інших граматистів дає змогу простежити процес формування граєми давноминулого часу, її поступове термінологічне оформлення та системне закріплення в українській граматиці. Дослідження має значення не лише для українського мовознавства, а й для сучасної граматичної теорії, оскільки дозволяє з'ясувати закономірності розвитку аналітичних дієслівних форм, а також термінологічні зв'язки між українською та європейською лінгвістичними традиціями.

Метою цієї статті є комплексний аналіз становлення та еволюції граєми давноминулого часу в українських граматиках ХІХ століття. Дослідження спрямоване на з'ясування закономірностей диференціації часових форм дієслова, визначення джерел і типів впливів (передовсім церковнослов'янських, польських, латинських, російських) на українську граматичну систему, а також на встановлення ролі граматичного осмислення давноминулого часу у формуванні національної граматичної термінології. **Завдання** наукової статті полягає в тому, щоб проаналізувати потрактування граєми давноминулого часу в граматичних описах ХІХ століття, з'ясувати її структурно-семантичні особливості, схарактеризувати способи інтерпретації граєми давноминулого часу в працях представників східноукраїнської та галицької граматичних шкіл,

розкрити етапи становлення та усталення термінології, пов'язаної з позначенням давноминулого/передминулого часу, в українській мовознавчій традиції.

Об'єктом дослідження в цій праці є теоретичні описи категорії часу дієслова в українських граматиках ХІХ століття. **Предметом дослідження** є становлення, структурно-семантична організація та термінологічне оформлення грамеми давноминулого часу в українських граматичних описах ХІХ століття.

Матеріалом дослідження слугують українські граматичні праці ХІХ століття, що репрезентують як східноукраїнську, так і західноукраїнську традиції опису дієслівної системи. До корпусу аналізованих джерел увійшли опубліковані граматики О. Павловського, М. Лучкая, І. Фагороссі, Й. Левицького, І. Вагилевича, Т. Глинського, О. Партицького, М. Осадци, П. Дячана, О. Огоновського, С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, М. Митрофановича, В. Коцовського, І. Огоновського та ін. Поряд із цими працями використано рукописні граматики І. Лаврівського, І. Могильницького та Т. Глинського, уведені до наукового обігу М. Возняком на початку ХХ століття.

Додатковий емпіричний матеріал становлять словники, мовні хрестоматії та інші навчально-довідкові видання ХІХ століття, у яких зафіксовано функціонування форм давноминулого часу та віддзеркалено їхнє витлумачення в лексикографічній і дидактичній практиці. Залучення різножанрових джерел дало змогу комплексно висвітлити теоретичне осмислення грамеми давноминулого часу в українському лінгвістичному дискурсі зазначеного періоду.

Методи дослідження. У науковій статті використано комплекс методів, адекватних меті й завданням роботи: *deskриптивний* задля систематизації й узагальнення фактичного матеріалу – опису моделей, термінологійних найменувань, способів морфологічної репрезентації давноминулого часу в граматиках ХІХ століття; з'ясування генези та еволюції грамеми давноминулого часу в українських граматиках ХІХ століття, для виявлення спільних і відмінних рис у її потрактуванні в східноукраїнських та західноукраїнських традиціях; *порівняльно-типологічний* уможливив зіставити українські граматичні описи з відповідними моделями у старослов'янській, польській, латинській, німецькій та російській граматичних традиціях, простежити запозичення термінів й адаптацію їх у національній мовній системі; *термінологічний* аналіз для дослідження формування та функціонування назв грамем давноминулого часу в граматичній традиції ХІХ ст.; структурно-семантичний аналіз для визначення формальної організації аналітичних конструкцій давноминулого часу (на зразок *я був писав, я писав був* тощо), встановлення їхніх морфологічних складників, порядку компонентів і функційного навантаження в системі категорії часу дієслова.

Теоретична й практична цінність результатів дослідження. Теоретична цінність наукової розвідки полягає в комплексному історико-граматичному аналізі становлення грамеми давноминулого часу в українській лінгвістиці ХІХ століття. Уперше системно простежено етапи її розвитку в граматиках східно- та західноукраїнських учених. З'ясовано взаємозв'язки українських описів із польською, латинською, церковнослов'янською та граматичними моделями. Отримані результати уточнюють джерела формування української граматичної

термінології XIX століття. Практична цінність полягає в можливості використання напрацьованих результатів у курсах з історичної граматики української мови, історії мовознавства та лінгвістичної термінології, а так само в лексикографічних і текстологічних студіях. Матеріали дослідження можуть слугувати підґрунтям для укладання історичних словників граматичної термінології, підготовки навчальних посібників і порівняльних праць з історії слов'янських мов.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження.

У праці «Грамматика малороссийского наречия» (1818), що на той час була єдиним ґрунтовним дослідженням, присвяченим граматиці української мови на східноукраїнських землях, що входили до складу Російської імперії, О. Павловський виокремлює шість граем: теперішній час (*время настоящее*), минулий одноразовий (*прошедшее однократное*), минулий багаторазовий (*прошедшее многократное*), давноминулий (*давнопрошедшее*), майбутній одноразовий (*будущее однократное*) та майбутній багаторазовий (*будущее многократное*) (Павловський 15–16). На особливу увагу заслуговує те, що автор не лише розмежовує граемами минулого часу, а й увиразнює граему давноминулого часу, що свідчить про його прагнення точніше диференціювати дієслівні форми. У цьому він продовжив традицію, започатковану М. Смотрицьким, який ще у XVII ст. у межах категорії часу аналогічно до граматики грецької мови розрізняв шість граем (Смотрицький 120–121). Варто зазначити, що, попри те, що О. Павловський був знайомий з працями М. Ломоносова, він усе-таки послуговувався у своїй розвідці підходами щодо кваліфікації дієслівних категорій М. Смотрицького, відмовившись, зокрема, від громіздкої десятикомпонентної системи часів дієслова. Пор. форми часів, які виокремив М. Ломоносов: «§ 263. Временъ имѣють Россійскіе глаголы десять: осьмь отъ простыхъ, да два отъ сложенныхъ; отъ простыхъ, 1) настоящее, *трясу, глотаю, бросаю, плещу*, 2) прошедшее неопредѣленное: *трясъ, глоталь, бросаль, плескаль*; 3) прошедшее однократное: *тряхнулъ, глонулъ, бросилъ, плеснулъ*; 4) давно прошедшее первое: *тряхиваль, глатываль, брасываль, плескиваль*; 5) давно прошедшее второе: *бывало трясъ, бывало глоталь, бросаль, плескаль*; 6) давно прошедшее третє: *бывало трясываль, глатываль, брасываль, плескиваль*, 7) будущее неопредѣленное: *буду трясти; стану глотать, бросать, плескать*, 8) будущее однократное; *тряхну, глону, брошу, плесну*. Отъ сложенныхъ, 9) прошедшее совершенное, напр: *написаль отъ пишу*; 10) будущее совершенное: *напишу*» (Ломоносов 106–107).

1910 року у додатках, уміщених у «Записках наукового товариства ім. Шевченка», М. Возняк опублікував «Уривок граматики Ів. Лаврівського» (1815-?), рукопис якого разом з іншими граматичними матеріалами передав йому В. Щурат. На думку проф. Возняка, «се частина тої граматики, про яку писав в 1822 році Лаврівський Востокову, себто граматики «Языка карпато-русского съ его діалектическими отличіями» (Возняк, «Студії над галицько-українськими граматами XIX ст.» 156). Роком пізніше з'явилася фундаментальна праця М. Возняка «Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст.»

(1911), де в одному з розділів є відомості і про те, що І. Лаврівський розпочав роботу над рукописом граматики 1815 року, а 1832 вона ще не була завершеною (Возняк, «Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст.» 5). Попри те, що «Уривок граматики Ів. Лаврівського» з'явився друком лише 1910 року, його слід аналізувати саме в контексті граматичних спроб першої половини XIX ст., аби мати вичерпне уявлення про граматичний лад української мови цього періоду, зокрема й систему грамам категорії часу дієслова.

М. Возняк зазначає, що термінологія І. Лаврівського формувалася «під сильним впливом польської граматичної термінології» (Возняк, «Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст.» 156). Водночас істотним є той факт, що саме І. Лаврівський, ймовірно вперше в українському мовознавстві XIX століття, запропонував чотирикомпонентну систему грамам дієслів: «Часів чотири: теперѣшний (теперишникъ), перешлый (перейшовникъ), давноперешлый і будучій (будучникъ)» (Возняк, «Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст.», 160). У такий спосіб він фактично відмовився від класифікації дієслівних часів, яка була усталена в старослов'янській і російській традиції.

Ще одним важливим джерелом для вивчення еволюції дієслівної часової системи є «Грамматика языка славено-русского» (1823) І. Могильницького, рукопис якої, як і частину рукописної граматики І. Лаврівського, опублікував М. Возняк 1910 року в «Записках наукового товариства ім. Шевченка». У цій праці І. Могильницький пропонує розгалужену систему грамам категорії часу дієслова, у межах якої зберігається зв'язок зі старослов'янською граматичною традицією (насамперед із концепціями М. Смотрицького) й особливо російською (М. Ломоносов). І. Могильницький виокремлює три грамами (три основні часи дієслів): *время настоящее*, *время прошедшее* (або *прошедшее*) та *время будущее*) і тринадцять їхніх форм. Що цікаво, автор граматики у межах минулого часу увиразнює вісім форм часу, чотири з яких віднесено до давноминулого часу: *давнопрошедшее несовершенное* (напр.: *я бывало посылалъ*); *давнопрошедшее несовершенное с наращенієм* (напр.: *ямъ бывало посылалъ*); *давнопрошедшее учащательное* (напр.: *я бывало читовалъ*); *давнопрошедшее учащательное с наращенієм* (напр.: *ямъ бывало читовалъ*) (Могильницький 135–136). Чотирикомпонентна структура давноминулого часу в І. Могильницького значною мірою зумовлена впливом граматичної моделі російського вченого М. Ломоносова. Зокрема, в останнього фіксується поділ давноминулого часу на три типи: *давно прошедшее первое* (напр.: *тряхивалъ, глатывалъ, брасывалъ, плескивалъ*); *давно прошедшее второе*: (напр.: *бывало трясъ, бывало глоталъ, бросалъ, плескалъ*; *давно прошедшее третье*: (напр.: *бывало трясывалъ, глатывалъ, брасывалъ, плескивалъ*) (Ломоносов 103–104).

На відміну від І. Могильницького, М. Лучкай у своїй латиномовній праці «Grammatica slavo-ruthena: seu vetero-slavicae, et actu in montibus Carpathicis parvo-Russicae, seu dialecti vigentis linguae» (1830) закріплює п'ять грамам категорії часу: *время настоящее*, *преходящее* (*Imperfectum*), *прошедшее* або *минувшее* (*Praeteritum* або *Perfectum*), *давноминулий* (*Praeteritum II* або

Plusquamperfectum) і *будуцє* (*Futurum*) (Лучкай 111–137)¹. Щодо терміна «давноминулий час» М. Лучкай наводить лише латинські назви *Praeteritum II* або *Plusquamperfectum* і зазначає, що давноминулий час у нього утворюється шляхом додавання *бывало* до перфекта: *быв ем бывало, быв есь бывало, быв бывало*. Характерною рисою граматики є використання складених дієслівних форм з непрямым порядком компонентів (Лучкай 114–115).

Подібну п'ятикомпонентну систему графем фіксує І. Фагороссі у підручнику «Русько-угорська ілі мадярська грамати́ка: для скорого й легкаго языка сего обученіѣ» (1833), виданому у Відні. З-поміж п'яти графем він так само виокремлює давноминулий час: «1) настоящее – прѣтѣнное – теперѣйшее; 2) прѣ ілі проходящее – мѣновающее; 3) прошедшее – недавно минущее, минущее; 4) давно прошедшее ілі мѣнующее; 5) время будущее» (Фагороссі 47, 56). При цьому І. Фагороссі використовує термінологію, запозичену зі старослов'янських граматик, проте адаптовану з використанням українськомовних відповідників. Форми дієслів давноминулого часу ілюстровано лише прикладами з інверсійним порядком слів, зокрема: *бѣсѣдовал был* (Фагороссі 57).

У граматиці Йосифа Левицького «*Grammatic der ruthenischen oder klein russischen Sprache in Galizien*» (1834), написаній німецькою мовою, розрізняються лише три форми часу дієслів: *gegenwärtig* (время настоящее), *vergangen* (время прошедшее), *zukünftig* (время будущее) (Lewicki 99)².

Важливою спробою створення граматичного опису української мови стала праця І. Вагилевича «*Grammatyka Języka Małoruskiego w Galicyi*» (1845), що вийшла друком у Львові. Як зазначає М. Возняк у дослідженні «Студії над галицько-українськими граmaticами XIX в.», ця граmatica була створена під значним впливом граматик Миколи Греча й Олександра Востокова: «вступ до кон'югації: дефініція дієслова, його поділ, види, часи, способи й таке інше ... майже дословний переклад відповідної партії граmaticи Греча, тільки декуди наведені відмінні приміри» (Возняк, «Студії над галицько-українськими граmaticами XIX в.» 114). Подібну думку висловлював й І. Огієнко, наголошуючи, що термінологія Вагилевича: «цілком списана з російської граmaticи Греча» й «нічого українського, самостійного в ній не знаходимо». «І сама граmatica ся є тільки переробленням зазначеної граmaticи Греча» (Огієнко, «Історія української граматичної термінології» 104).

У часовій парадигмі І. Вагилевич виокремлює три основні часи дієслів – *время настоящее, прошедшее, будущее* (Wagilewicz 72), що збігається з класифікацією М. Греча. Водночас, на відміну від останнього, І. Вагилевич згадує про можливість функціонування ще одного часу – *dawno preszły*, який він порівняно з іншими назвами часів пропонує лише польською мовою, без українського відповідника. Формування давноминулого часу, за твердженням автора, може утворюватися: 1) за допомогою допоміжного дієслова минулого

¹ Іван Огієнко зазначає, що «термінів в граматиці Лучкая дуже мало, і всі вони – дуже давні славянські» (Огієнко, «Історія української граматичної термінології» 104).

² Термінологія Й. Левицького, зазначає І. Огієнко, – «славянська і російська... Термінів з слів рідної мови тут зовсім нема...» (Огієнко, «Історія української граматичної термінології» 104).

часу *было* й особових форм дієслів теперішнього часу: *было пишу, шешь, шеть...*; 2) за допомогою допоміжного дієслова *быти* у формі минулого часу й основного дієслова минулого часу: *ѣ писалъ, -ло, -ла былъ, -ла, -ло, ... мы писали были ...* (Wagilewicz 77). Усі приклади давноминулого часу в граматиці подано з непрямым (інверсійним) порядком компонентів. Варто зазначити, що аналогічні аналітичні форми, утворені поєднанням дієслів теперішнього часу з допоміжним дієсловом, фіксує й О. Востоков (Востоков).

Того ж 1845 року Т. Глинський уклав підручник «Граматика мала рускаго языка для школъ парафіал'них в Галыциѣ», який, однак, залишився неопублікованим до 1910 року, коли його було надруковано з ініціативи М. Возняка у «Записках Наукового Товариства імени Шевченка». У межах категорії часу Т. Глинський виокремлює три грами: *теперішній, перешлий* або *минувший і будущий* (Возняк, 1910, 101). За спостереженнями М. Возняка, підручник був написаний під впливом праці польського лінгвіста М. Корчинського «Początki grammatyki języka polskiego» (1826): «З польської граматики переймив Глинський багато польських граматичних термінів а даліше й польських слів і конструкцій» (Возняк, 1910, 125). З цим можна погодитися, єдине, на чому варто наголосити: М. Корчинський, окрім дієслів теперішнього, минулого і майбутнього часу, виокремлював так само й дієслова давноминулого часу (*czas dawno przeszły*) (Korczyński 30, 42), натомість у граматиці Т. Глинського такі форми не фіксуються – ні на рівні опису, ні у прикладах дієвідмінювання дієслів.

У граматиці Й. Лозинського «Grammatyka języka ruskiego (mało-ruskiego)» (1846), одній з перших друкованих українських граматик (польською мовою)³, запропоновано три основні (*głównych*) часи дієслів – *teraźniejszy* (теперішній), *przeszły* (минулий) і *przyszły* (майбутній). З огляду на поділ минулого та майбутнього часів на доконаний і недоконаний види, можна говорити про п'ятикомпонентну систему грамем категорії часу в Й. Лозинського, яка охоплює: *teraźniejszy, przeszły, przeszły-dokonany, przyszły і przyszły-dokonany* (*futurum exactum*). Однак форм давноминулого часу (*czas dawno przeszły*) він у своїй граматиці не фіксує.

У рукописній граматиці Л. Слугоцького «Мала граматика галицко-руского азыка до потреби школъ народныхъ застосована, не толькo для дѣтей, але для всѣхъ въ Галиччинѣ жителѣвъ хотащихъ въ короткости освідомити ся зъ рускѣм азыкомъ и письмомъ обѣкъ польского письма въ рускѣм нарѣчу, дуже пожитечна» (1848) зафіксовано три грами категорії часу: *врѣмя настоящее* або *теперѣшное, прошедшее* та *будущее*. Таку структуру, з покликанням на джерело, подає М. Возняк (Возняк, «Галицькі граматики української мови ХІХ ст.» 186), який удокладнено аналізував цей рукопис у своїй розвідці «Галицькі граматики української мови ХІХ ст.».

Згадки про давноминулий час зафіксовано також у рукописному підручнику «Галицко-руская грамматика для легчайшого выученія Галицко-руского

³ «Що до граматики І. Лозинського, то в ній ми знаходимо саму тільки термінологію польську, термінів «руських» тут не знати (Огієнко, «Історія української граматичної термінології» 104).

Юношества» (1848) Г. Паславського, який залишився неопублікованим. Як зазначає М. Возняк, автор подає таку часову парадигму: «Час потрійний: «время настоящее, прошедшее, будущее». При минушій часі відмічує іще й «время давнопрошедшее», при будучім три відтинки: «будущее неопределенное, еднократное та прошедшее» (Возняк, «Галицькі граматики української мови XIX ст.» 191). У такий спосіб Г. Паславський засвідчує не лише існування давноминулого часу, а й демонструє спробу деталізувати семантичну структуру майбутнього часу, що вирізняє його підхід з-поміж інших граматик першої половини XIX ст.

У «Граматиці руского языка» (1849) Я. Головацького, яку І. Огієнко називає «першою граматикою, написаною мовою "рускою"» (Огієнко, «Історія української граматичної термінології» 105), категорію часу репрезентовано тричленною системою грамам (*«три головнії времена»: – настоящее (тепершнє), прошедшее (минуше) та будущее*). Проте в межах опису дієслів минулого часу автор згадує й про можливість існування окремої форми давноминулого часу, названої ним *давнó минуше* (Головацький 146). Це дозволяє припустити, що Я. Головацький, попри загальну трикомпонентність грамам, визнавав особливий статус грамами давноминулого часу у функційно-семантичному плані.

З другої половини XIX ст. у півдавстрійській Україні (Буковина й Галичина) з'являється ціла низка граматик української мови, що було зумовлено зростанням кількості шкіл з українською мовою навчання. З-поміж найвпливовіших видань цього періоду «Грамматика руского языка» М. Осадци (1862 р., наступні видання – 1864, 1876 рр.), «Методична грамматика языка малоруского» П. Дячана (1865 р.), «Грамматика языка руского для оужитку въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ» О. Партицького (1873 р.).

Видана 1862 року «Грамматика руского языка» М. Осадци становить помітне явище в історії шкільництва та формуванні української граматичної термінології. У межах категорії часу автор розрізняє чотири грами: «1. Время тепершнє (praesens). 2. Время минуше (praeteritum). 3. Время давно минуше (plusquamperfectum). 4. Время будучє (futurum)» (Осадца 103–104). Такий поділ значною мірою відтворює чотиричленну латинську систему часів, що була широко присутня в європейській граматичній традиції, зокрема польської та церковнослов'янської мов. Характеризуючи давноминулий час, М. Осадца подає приклади аналітичних форм зазвичай зі зворотним порядком компонентів (*читаль ємъ былъ, написалъ ємъ былъ*) (Осадца 104). У § 252, за М. Осадцою, давноминулий час може творитися двома способами: 1) «черезъ причастіє минушого вр. ... на лъ, ла, ло и минуше время глагола вспомогательного: *писаль ємъ былъ, писалъ єсь былъ, писалъ былъ...*»; 2) «черезъ тепершнє або минуше время дѣй. рода и неотмѣнни слова *было, бывало: было пишу, бывало пишу або: было писалъ ємъ, бывало писалъ ємъ...*» (Осадца 149–150). У другому випадку можемо вбачати спробу надати системності аналітичним формам, хоч їхня уживаність у живій мові залишалася маргінальною.

У четвертій частині граматики («О словосочиненію»), зокрема в розділі «Наука о положенію поединчом» («О временах»), автор деталізує систему грамам часу, розмежовуючи видо-часові кореляції: *время теперѣшнє, минувше несовершенє, минувше совершенє, давно минувше, будуче несовершенє і будуче совершенє* (Осадца 240–241). Важливим є те, що М. Осадца розглядає давноминулий час як можливий для дієслів доконаного й недоконаного виду, напр.: *оученикъ писалъ былъ задачу, оученикъ написалъ былъ задачу* (Осадца, 241).

П. Дячан у «Методичній граматиці языка мало-русского» (1865) так само виокремлює чотири грамеми категорії часу дієслів («Въ азыцѣ рускѣмъ маемъ четыре часы» (Дячан 74)), з-поміж яких натрапляємо й на форму давноминулого часу (*давнѣ минувшого*): «1. Часъ теперѣшній. 2. Часъ минувшій. 3. Часъ давнѣ минувшій. 4. Часъ будучій» (Дячан 74, 98–99). Говорячи про дієвідмінювання дієслів, він фіксує приклади речень з дієсловами давноминулого часу з прямим (*Тѣмъ былъ написалъ листъ* (Дячан 73) та зворотним (*Онъ читалъ былъ книжку* (Дячан 74) порядком слів. Як і в М. Осадці, давноминулий час реалізується в поєднанні з дієсловами обох видів (*ты хвалилъ былъ, мы хвалили были, ... ты похвалилъ былъ, мы похвалили были*) (Дячан 98).

О. Партицький у «Граматиці языка руського для оужитку въ школахъ людових в Галичині» (1873) пропонує своєрідне трактування категорії часу. Спочатку він визначає три грамеми часу (три основні часи): *часъ теперѣшній, часъ минувшій і часъ будучій* (Партицький 63), однак у наступному абзаці, з поміткою «Оувага», додає: «маємо еще часъ давноминувшій» (там само). Отже, О. Партицький, подібно до своїх попередників – М. Осадці та П. Дячана, – розширює часову систему, зараховуючи до неї грамему давноминулого часу. Розрізняючи *часъ минувшій і часъ давноминувшій*, О. Партицький підкреслює, що обидві форми можуть утворюватися як від дієслів доконаного, так і недоконаного виду (*водѣ глаголовъ dokonanychъ и водѣ глаголовъ недokonanychъ*) (Паревртицький 64). Для ілюстрації аналітичних форм давноминулого часу він наводить приклади з інверсійним порядком компонентів: *я спѣвавъ бувъ, я переспѣвавъ бувъ* й ін. (Партицький 63, 64, 68). Попри те, що О. Партицький визнає окремішність давноминулого часу, у початковому викладі він розглядає форми минулого і давноминулого часів у межах того самого абзацу без чіткої структурної диференціації. Водночас у наступних розділах граматики, присвячених дієвідмінюванню, автор демонструє більшу послідовність, подаючи окремі приклади для форм як минулого, так і давноминулого часу (Партицький 75, 83, 94, 98, 104). Такий підхід О. Партицького засвідчує поступове оформлення концепції давноминулого часу як самостійної граматичної форми, хоча її опис у праці ще не має завершеного системного характеру.

О. Огоновський у підручнику у «Грамматика руского языка для школъ среднихъ» (1889) (§ 285 Зложеніи формы глагольнѣи) з-поміж аналітичних (зложених) дієслівних форм виокремлює два різновиди давноминулого (*давноминувшого* (*plusquamperfectum*)) часу. Перша форма утворюється шляхом поєднання «причастника часу минувшого (*perfectum*) зъ часомъ минувшимъ пня

глагольного *бы*, с. є. зь формою *бувъ-емъ*, *була-сь*, *було*, або *я бувъ*, *ты була*, *оно було*; н. пр. читавъ-емъ *бувъ* (або *бувъ-емъ читавъ*), читавъ-есь *бувъ*, читавъ *бувъ*; читали-смо *були*, читали-сте *були*, читали *були*; або: *я читавъ бувъ*, *ты читавъ бувъ* и т.д.». Друга форма описується як така, що постає внаслідок сполуки «форми минувшого часу (писавъ-емъ або *я писавъ*) зь невѣдмѣнною формою *було*, *бувало*, с. є. зь другимъ дѣяльнимъ причастникомъ часу минувшого пня *бы* въ родѣ середнѣмъ ч. єд., н. пр. *було читавъ-емъ*, *бувало ходивъ-емъ*, або *я читавъ було*, *я бувало ходивъ*» (Огоновський, «Грамматика русского языка для школъ среднихъ» 162–163). Стосовно першої форми давноминулого часу О. Огоновський зауважує, що її фіксують рідко (Огоновський, «Грамматика русского языка для школъ среднихъ» 162). Водночас автор підкреслює принципову позицію у доборі граматичного матеріалу: «...въ писаню грамматики придержувавъ ся я системы своєї питомой, та тільки въ поставленю взѣрцѣвъ вѣдмѣны именъ и глаголѣвъ ишовъ я слѣдомъ за Микльошичомъ...» (Огоновський, «Грамматика русского языка для школъ среднихъ» IV).

У підручнику «Руска граматика» (1893), С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер виокремлюють три грами категорії часу дієслів: теперішність, будучність і минувшість (Смаль-Стоцький, Гартнер 116). Також у примітці, поданій дрібнішим шрифтом, автори вказують на існування ще однієї форми – давноминулого часу, яку вони позначають терміном *давноминувшість*. Як приклади вжитку цієї форми наводяться конструкції: *я був читав* або *я читав був* або *я читав було...*» (Смаль-Стоцький, Гартнер 118), при цьому всі приклади мають прямий порядок компонентів.

У розділі «Про прислівник» (Смаль-Стоцький, Гартнер 153–154) автори додатково пояснюють механізм формування значення давноминулого часу через уживання прислівників *було* або *бувало* у позиції перед присудковим словом: «*було*, *бувало* ... можна приставити до присудкового дієслова», а також уточнено, «коли-ж дієслово стоїть в часі мин., тоді ті прислівники надають ему значіне давноминувшости. Як приклади вказано: *Сяду було під липою і читаю* (Смаль-Стоцький, Гартнер 153). *Сідаю було на віз, в тім приходить післанець*» (Смаль-Стоцький, Гартнер 154).

Окремий параграф давноминулому часові присвятив Михайло (Міхаель) Митрофанович у «Praktische Grammatik der kleinrussischen (ruthenischen) Sprache» (1891). Як і його попередники (М. Осадца, О. Огоновський та ін.), він зазначає, що давноминулий час (у «Практичній граматиці» М. Митрофанович використовує *die Vorvergangenheit – Plusquamperfectum*) утворюється: «а) шляхом поєднання форм Particip II Perfect Activ з дієсловами *быти* (*бути*) в перфекті : *я былъ (въ) -емъ* або *бѣвъ-емъ писалъ (въ)...*, *ты былъ (въ) -есь* чи *бѣвъ-есь писалъ (въ)...* *онъ былъ (въ)* або *бѣвъ писалъ (въ)...*, *мы были-смо (въ)* чи *бѣлисмо писали...*, *вы были-сте* або *бѣлисте писали...*, *они были* чи *бѣли писали...*; б) так само у результаті сполучення з *бѣло* або *бѣвало*: *я читалъ (въ) бѣвало...*, *мы читали бѣвало...*, *они читали бѣло*» (Митрофанович 110). Що важливо, М. Митрофанович у підручнику пропонує приклади складених трикомпонентних форм давноминулого часу першої моделі з особовими дієсловами у взаємодії з особовими займенниками. Отже, маркером

особи є не лише особово-часові форми допоміжного дієслова *быти* (*бути*), а й особові займенники. Фіксація таких форм, очевидно, зумовлена впливом діалектів. Щодо дієслівних форм другої моделі, то їх учений радить виокремлювати, як нам видається, під впливом російських граматик.

Подібне потрактування дієслівної часової системи спостерігаємо у В. Коцовського, І. Огоновського, які в «Методичній граматиці руської мови» (1894), призначеній для «IV класи шкіл 5- і 6-класових», зазначають: «Окрім осіб і чисел відрізняємо при дієсловах єще також і троякий час дійства: *теперішний* (я читаю – тепер), *минуший* (я читав, я прочитав, я був прочитав – се вже минуло), і *час будучий* (я буду читати, я прочитаю – се наступить в будочности)» (Коцовський, Огоновський 48). У межах минулого часу з урахуванням того, чи дієслівні форми можуть бути доконаного або недоконаного виду, автори граматики пропонують розрізняти «дійство трояке: минуше недоконане (я читав, ластівки літали), минуше доконане (я прочитав, ластівки прилетіли) і давноминуше (я вже був прочитав...)» (Коцовський, Огоновський 48). Ця теза потребує певного уточнення. Наводячи приклади форм минулого часу, автори пропонують не лише синтетичні форми дієслів доконаного й недоконаного виду, а й аналітичну форму, утворену за допомогою допоміжного дієслова *бути* (я був читав), що є конструкцією давноминулого часу. У наступних параграфах (§ 114; 117), присвячених творенню часових форм дієслів (Коцовський, Огоновський 53) і дієвідмінам (Коцовський, Огоновський 56), автори вже безпосередньо виокремлюють давноминулий час, називаючи його *давноминуший* (Коцовський, Огоновський 53). При цьому вони подають аналітичні форми як для доконаного, так і для недоконаного виду: *я був читав ...*, *ми були прочитали*. Така непослідовність у трактуванні часової системи дієслова свідчить, з одного боку, про методологічну неусталеність підходів В. Коцовського й І. Огоновського щодо виокремлення давноминулого часу, з іншого – уживання подібних конструкцій, зафіксоване в навчальній граматиці, засвідчує їхнє активне функціонування в усному мовленні тогочасного періоду, що, імовірно, й зумовило їхню наявність у граматичних описах.

У другій половині XIX ст., окрім граматик, активно з'являються друком хрестоматії, словники, переважно двомовні перекладні видання, де подано цікаві спостереження й зауваги щодо особливостей функціонування частин мови, граматичної термінології тощо.

Саме в цей час О. Огоновський укладає і видає «Хрестоматію староруську для вищих класів гімназійних» (1881), у якій в «Додатку граматичному» (Огоновський, «Хрестоматія староруська для вищих класів гімназійних» 431–472) подає, зокрема, характеристику «описаних» дієслівних форм. Дослідник зазначає, що в староукраїнській мові трикомпонентна форма давноминулого часу, утворена «сполученємъ participii praet. act. II дотычного глагола зъ particip. prae. act. II пня *бы*», може досить часто фіксуватися без допоміжного компонента *єс* (Огоновський, «Хрестоматія староруська для вищих класів гімназійних» 471).

Автор «Русько-мадярського словаря» Л. Чопей у передмові до своєї праці виокремлює три часи дієслова – *теперьшний*, *минуший* і *будучий* – та пропонує

приклади простих і складених форм минулого часу: *бывъ, бывъ емъ, бывъ есъ, быламъ, былась* і под. (Чопей XL–XLI).

У перекладному «Словарі російсько-українському» (Т. 1: А–К. – 1893.), упорядкованому М. Уманцем, А. Спілкою, уперше в українському мовознавстві зафіксовано переклад російського терміну *давнопрошедший* із використанням українськомовного відповідника *давноминулий*. Усього подано п'ять варіантів перекладу: *спозада́вній, спозако́лишній, давномину́лий, позако́лишній, бо́знако́лишній* (Уманець, Спілка 1: 173).

У «Русско-малороссійському словарі» (1897) Євген Тимченко у словниковій статті «Время» (Русско-малороссійській словарь 1: 50) подає переклад чотирьох дієслівних часів із російської мови на українську: *настоящее, прошедшее, давнопрошедшее, будущее*. Їм відповідають такі українські назви: *тепéришній, мыну́лий, колышній* (а також варіанти у дужках – *давно-колышній, давно-мыну́лий, передмину́лий*) та *пышлый*. Отже, категорія часу в інтерпретації Є. Тимченка є чотириграмемною. Особливої уваги заслуговує використання терміна *колышній*⁴ як основного відповідника до російського *давнопрошедшее время*. На нашу думку, саме цей термін автор уживає для позначення дії, яка відбулася або тривала до іншої минулої дії. Інші варіанти – *давно-колышній, давно-мыну́лий, передмину́лий* – подано в круглих дужках, що свідчить про їхню другорядність або синонімійну варіативність у межах словникової статті. Утім, на сторінці 89 цієї розвідки знаходимо іншу словникову статтю, де для перекладу *давнопрошедшее время* запропоновано лише один варіант – *передмыну́лий часъ*, без інших додаткових альтернатив. Це свідчить про певну неусталеність підходу Є. Тимченка до термінологійного оформлення цієї граматичної категорії, що, імовірно, зумовлено процесом активного пошуку найвідповіднішого терміну для позначення давноминулої дії в українській мові ХІХ століття.

У науковій літературі вважається, що саме Є. Тимченко вперше запропонував термін *передминулий час* (див. Москаленко 123, 218). З цим важко не погодитися, однак варто зауважити, що відповідний термін є калькою з німецького *Plusquamperfekt*, що у підручнику «Практична граматика нѣмецкого языка: для городскихъ и головныхъ школъ въ Австрійській Державѣ» (1862) подано як *предпрошедшее время*. Є. Тимченко, очевидно, скористався цим термінологічним рішенням, адаптуючи його до українськомовного матеріалу, при цьому спираючись на попередні граматичні традиції.

Н. Москаленко у праці «Нариси з історії української граматичної термінології» (1959) помилково стверджує, що термін *передминулий час* Є. Тимченко вперше запровадив в «Українській граматиці» (1907) (Тимченко 123, 128). Цю тезу слід уточнити: відповідний термін вживається вже в першому томі «Русско-малороссійського словаря» (1897), зокрема на с. 50 та 89 (Русско-малороссійській словарь 1: 50, 89), тобто щонайменше на десять років раніше.

⁴ І. Огієнко в «Історичному словнику української граматичної термінології», очевидно, через недогляд не пропонує відповідника *колышній* при перекладі рос. *время давнопрошедшее* (Огієнко, «Історичний словник української граматичної термінології» 56).

Висновки та перспективи дослідження. Проведений аналіз граматичних описів української мови ХІХ століття засвідчує послідовну еволюцію в потрактуванні категорії часу дієслова та утворення в її межах окремої грамеми давноминулого часу.

Дослідження українських граматик першої половини ХІХ століття (О. Павловського, І. Лаврівського, І. Могильницького, М. Лучкая, Й. Левицького, І. Вагилевича, Т. Глинського та ін.) показує, що на цьому етапі система граем категорії часу дієслова лише починає формуватися, а граема давноминулого часу ще не була чітко виокремлена, її функції передавали описово або переважно розглядали крізь призму старослов'янської, польської, російської традицій.

У другій половині ХІХ століття відбувається поступове увиразнення системи граем категорії часу дієслова. Граматисти галицької та східноукраїнської шкіл (М. Осадца, О. Партицький, О. Огоновський, С. Смаль-Стоцький, Ф. Гартнер, Є. Тимченко та ін.) починають комплексно аналізувати давноминулий / передминулий час як окрему граему, наділену чіткою семантикою попередності дії в минулому.

Попри те, що формування системи граем категорії часу дієслів в українській граматичній традиції відбувалося під безпосереднім впливом європейських граматичних систем – старослов'янської, латинської, польської, російської, українські вчені поступово адаптували ці моделі до власної мовної системи, що сприяло утвердженню національно специфічного підходу щодо потрактування дієслівної категорії часу.

Важливою віхою в розвитку української граматичної думки стало введення в науковий обіг терміну передминулий час у працях Є. Тимченка, що узгодило українську граматичну традицію з європейськими терміносистемами та водночас підкреслило її національну своєрідність.

Отже, розвиток граеми давноминулого часу в граматиках української мови ХІХ століття віддзеркалює ширші тенденції формування національної граматичної системи української мови, її поступовий відрив від старослов'янської та російської моделей і утвердження власної термінологійної та структурної парадигми. Отримані результати можуть бути використані для подальшого вивчення історії української граматики, лінгвістичної термінології та загальної еволюції категорій словозміни.

Література

1. Андріїв, Ольга. Давноминулий час із семантикою незавершеної ситуації. *Studia Ucrainica Varsoviensia*. 2016. № 4. Р. 15–23.
[Andriiiv, Olha. (2016). Davnomynulyi chas iz semantykoiu nezavershenoi sytuatsii [The past tense with the semantics of an unfinished situation]. *Studia Ucrainica Varsoviensia*, (4), 15–23 (in Ukr.).]
2. Возняк, М. Галицькі граматика української мови ХІХ с. : монографія. Львів: Накладом НТШ, 1911. 340 с.
[Vozniak, Mykhailo. (1911). Halytski hramatyky ukrainskoi movy XIX st.: Monohrafiia [Galician grammarians of the Ukrainian language in the 19th century.]. Lviv: Nakladom NTSh (in Ukr.).]

3. Возняк, М. Студії над галицько-українськими граматиками XIX ст. *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. Львів: Накладом Наук. Т-ва імені Шевченка, 1910. Т. XCIII. Кн. I. С. 91–131.
[Vozniak, Mykhailo. (1910). *Studii nad halytsko-ukrainskymy hramatykamy XIX st.* [Studies on Galician-Ukrainian grammars of the 19th century]. In : *Zapysky Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka* [Notes of the Shevchenko Scientific Society]. Vol. XCIII, book 1, Lviv: Nakladom NTSh, 91–131 (in Ukr.).]
4. Возняк, Михайло Степанович. Галицькі граматики української мови першої половини XIX ст. : монографія. Львів: Накладом НТШ, 1911. 340 с. (Студії і матеріали до історії української філології).
[Vozniak, Mykhailo. (1911). *Halytski hramatyky ukrainskoi movy pershoi polovyny XIX st* [Galician grammarians of the Ukrainian language in the first half of the 19th century]. Lviv: Nakladom NTSh (in Ukr.).]
5. Домбровський, Р., Ревак, Н. Терміни на позначення дієслівних часів в античних та українських граматиків. *Іноземна філологія*. 2016. Вип. 129. С. 183–189.
[Dombrovskiy, Roman, and Nataliia, Revak. (2016). *Terminy na poznachennia diieslivnykh chasiv v antychnykh ta ukrainskykh hramatykakh* [Terms for denoting verb tenses in ancient and Ukrainian grammar]. *Inozemna Filolohiia* [Foreign philology]. Vyp. 129, 183–189. (in Ukr.).]
6. Загнітко, А. П. Знову давноминулий? *Лінгвістичні студії*. Донецьк: Академія, 1996. Вип. 2. С. 40–45.
[Zahnitko, Anatolii. (1996). *Znovu davnomynulyi?* [Long gone again?]. *Linhvistychni studii* [Linguistic studies]. Vyp. 2, Donetsk: Akademiia, 40–45 (in Ukr.).]
7. Козелко, Ірина. Граматична концепція Василя Сімовича. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Проблеми української термінології». 2017. № 869. С. 101–104.
[Kozel'ko, Iryna. (2017). *Hramatychna kontseptsiia Vasylia Simovycha* [Vasyl Simovych's grammatical concept]. In : *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnika". Seriia "Problemy ukrainskoi terminolohii"* [Bulletin of Lviv Polytechnic National University. Series 'Problems of Ukrainian Terminology']. № 869, 101–104. (in Ukr.).]
8. Крижанівська, О. Давноминулий час в українській мові: статус, особливості функціонування. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка*. Серія: Філологічні науки. Кіровоград: КДПУ, 2008. Вип. 80. С. 141–147.
[Kryzhanivska, Olha. (2008). *Davnomynulyi chas v ukrainskii movi: status, osoblyvosti funktsionuvannia* [The past tense in Ukrainian: status and functional characteristics]. In : *Naukovi zapysky Kirovohradskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. V. Vynnychenka. Seriia: Filolohichni nauky* [Scientific notes of the V. Vynnychenko Kirovohrad State Pedagogical University. Series: Philological sciences]. Vyp. 80, 141–147 (in Ukr.).]
9. Крижанівська, О. Спостереження за вживанням форм давноминулого часу в розмовно-побутовому мовленні. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Філологія. Вінниця : Видавничий відділ ВДПУ, 2001. Вип. 3. С. 98–101.
[Kryzhanivska, Olha. (2001). *Sposterezhennia za vzhyvanniam form davnomynuloho chasu v rozmovno-pobutovomu movlenni* [Observation of the use of past tense forms in colloquial speech]. In : *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Seriia: Filolohiia* [Scientific Notes of Vinnytsia State Pedagogical University named after M. Kotsyubinsky. Series: Philology]. Vyp. 3, 98–101. (in Ukr.).]
10. Москаленко, Н. А. Нарис історії української граматичної термінології : монографія. Київ: Радянська школа, 1959. 224 с.
[Moskalenko, Nadiia. (1959). *Narys istorii ukrainskoi hramatychnoi terminolohii* [An outline of the history of Ukrainian grammatical terminology]. Kyiv: Radianska shkola (in Ukr.).]

11. Огієнко, І. Історія української граматичної термінології. *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*. Київ : Друк. Першої Київ. Друк. Спілки, 1908. Кн. I. С. 94–129.
[Ohienko, Ivan. (1908). Istoriiia ukrainskoi hramatychnoi terminolohii [History of Ukrainian grammatical terminology]. *Zapysky Ukrainskoho Naukovoho Tovarystva v Kyievi* [Notes of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv]. Book 1, 94–129. (in Ukr.).]
12. Попович, Л. Граматичні та семантичні функції плюсквамперфекта в сучасній українській мові. *Акцентологія. Етимологія. Семантика. До 75-річчя В.Г. Складенка*. Гол. редкол.: Г.П. Півторак ; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. Київ : Наукова думка, 2012. С. 653–672.
[Popovych, Liudmyla. (2012). Hramatychni ta semantychni funksii pluskvamperfekta v suchasni ukrainskii movi [Grammatical and semantic functions of the pluperfect tense in modern Ukrainian]. *Aktsentolohiia. Etymolohiia. Semantyka* [Accentology. Etymology. Semantics]. National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Linguistics of O. O. Potebnia, Kyiv : Naukova dumka. 653–672. (in Ukr.).]
13. Поповић, Љ. Функције плусквамперфекта у савременом српском и украјинском језику. *Јужнословенски филолог*. 2012. XLVIII. С. 113–145.
[Popović, Liudmyla. (2012). Funkcije pluskvamperfekta u savremenom srpskom i ukrajinskom jeziku. *Južnoslovenski Filolog*. Vol. XLVIII, 2012, pp. 113–145.]
14. Русанівський, В. М. Плюсквамперфект. Українська мова: Енциклопедія / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні, Ін-т української мови; редкол.: В.М. Русанівський (співголова), О.О. Тараненко (співголова), М.П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. Київ: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. С. 492.
[Rusanivskyi, Vitalii. (2004). Pluskvamperfekt. *Ukrainska mova: Entsiklopediia* [Plusquamperfect. Ukrainian language: Encyclopedia]. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia im. M. P. Bazhana, 2004, p. 492. (in Ukr.).]
15. Русанівський, В. М. Структура українського дієслова : монографія. Київ: Наукова думка, 1971. 317 с.
[Rusanivskyi, Vitalii. (1971). *Struktura ukrainskoho diieslova* [The structure of Ukrainian verbs]. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).]
16. Тараненко, О. О. Дієслово в контексті сучасних тенденцій до перегляду нормативних засад української літературної мови. *Мовознавство*. 2006. № 2–3. С. 55–77.
[Taranenko, Oleksandr. (2006). Diieslovo v konteksti suchasnykh tendentsii do perehliadu normatyvnykh zasad ukrainskoi literaturnoi movy [Verbs in the context of contemporary trends towards revising the normative foundations of the Ukrainian literary language]. *Movoznavstvo* [Linguistics]. (2–3), 55–77 (in Ukr.).]
17. Ярошевич, І. А. Терміни на позначення дієслова, його форм і категорій в українській мові. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». Т. 60: Філологічні науки*. 2006. С. 72–78.
[Yaroshevych, Iryna. (2006). Terminy na poznachennia diieslova, yoho form i katehorii v ukrainskii movi [Terms for denoting verbs, their forms and categories in the Ukrainian language]. In : *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Kyievo-Mohylianska akademiia". Filolohichni nauky* [Scientific Notes of the National University of Kyiv-Mohyla Academy. Philological Sciences]. Vyr. 60, 72–78. (in Ukr.).]

Використані джерела

1. Востоков, А. Русская грамматика: по начертанию его же сокращенной Грамматики полнѣе изложенная. Спб: въ Тип. И. Глазунова, 1831. 408 с.
[Vostokov, A. (1831). *Ruskaia hramatyka: po nachertaniiu eho zhe sokrashchennoi Hramatyky polnѣe yzlozhennaia*. Spb: въ Тип. У. Hlazunova. 408 s.]

2. Глинський, Т. Граматика мала рускаго языка для шкѡл парафіал'них в Галыциѣ. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. Львів: Накладом Наук. Т-ва імени Шевченка, 1910. Т. ХСІІІ. Кн. VI. С. 91–110.
[Hlynskyi, T. (1910). Gramatyka mala ruskaho yazyka dlia shkŏl paraфіal'nykh v Halыtsyѣ. *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka* [Записки Наукового Товариства ім. Шевченка]. Lviv: Nakladom Nauk. T-va imeny Shevchenka. T. ХСІІІ. Кн. VI. S. 91–110. (in Ukr.).]
3. Граматика русскаго языка / Яков Головацкий. Львов: Напечатано черенками Ин-та Ставропигіянського, 1849. 224 с.
[Yakov, Holovatskyi. (1849). Hramatyka russkaho yazyka. Lvov: Napечатано cherenkami Yn-ta Stavropyhiianskoho, 1849. 224 s.]
4. Грамматики славенскія правильное сунтагма М. Смотрицького. Єв'є, 1619. Смотрицький, М. Граматика. Підгот. факс. вид. та дослідження пам'ятки В.В. Німчука. Київ: Наукова думка, 1979. 502 с.
[Hrammatiky slavenskiia pravylnoie syntagma M. Smotrytskoho. (1979). Yev'ie, 1619. Smotrytskyi, M. Hramatyka. Pidhot. faks. vyd. ta doslidzhennia pam'iatky V.V. Nimchuka. Kyiv: Naukova dumka. 502 s.]
5. Греч, Н. Практическая русская грамматика. Спб: въ Тип. Иператорскаго Воспитательного Дома, 1827. 588 с.
[Hrech, N. (1827). Praktycheskaia russkaia hrammatyka. Spb: въ Typ. Yperatorskaho Vospytatelnoho Doma. 588 s.]
6. Дячанъ, П. Методична граматика языка мало-русского. Львѡвъ: Въ печатнѣ Ставропигійскаго Ин-та, 1865. 142 с.
[Diachanъ, P. (1865). Metodychna hramatyka yazyka malo-ruskoho. Lvŏvъ: Въ pechatnѣ Stavropyhiyskoho Yn-ta. 142 s.]
7. Коцовский, В., Огоновский, І. Методична граматика руської мови для IV кляси шкіл 5- і 6-класових. Львів: Накладом ц. к. Вид-ва книжок шкільних, 1894. 98 с.
[Kotsovskyy, V., Ohonovskyy, I. (1894). Metodychna hramatyka rus'koyi movy dlya IV klyasy shkil 5- i 6-klyasovykh [Methodological grammar of the Russian language for the fourth grade of five- and six-grade schools]. L'viv: Nakladom ts. k. Vyd-va knyzhok shkil'nykh, 98 (in Ukr.).]
8. Ломоносов, М. Полное собраніе сочиненій Михаила Васильевича Ломоносова: с приобщеніем жизни сочинителя и с прибавленіем многих его нигде еще не напечатанных творений. Санкт-Петербург: Иждивением Имераторской Академии наук, 1784. 607 с.
[Lomonosov, M. (1784). Lomonosov, M. Polnoe sobranie sochineniy Mykhayla Vasyl'evycha Lomonosova: s pryobshcheniyem zhyzny sochynytelya y s prybavleniyem mnohykh eho nyhde eshche ne napechatannykh tvorenyy. Sankt-Peterburh: Yzhdyvenyem Ymeratorskoy Akademyy nauk, 607 (in Ukr.).]
9. Лучкай, М. М. Граматика слов'яно-руська; АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; упорядкування, передмова, примітки та словник діалектних слів П.М. Лизанця; переклад з лат. П.М. Лизанця та Ю.М. Сака. Київ: Наук. думка, 1986. 191 с.
[Luchkay, M. M. (1986). Hramatyka slov'yano-rus'ka; AN URSSR, In-t movoznavstva im. O.O. Potebni; uporyadkuvannya, peredmov, prymitky ta slovnyk dialektnykh sliv P.M. Lyzantsya; pereklad z lat. P.M. Lyzantsya ta Yu.M. Saka. Kyiv: Nauk. dumka, 191 (in Ukr.).]
10. Могильницький, І. Грамматика языка славено-русского (1823). Українсько-руський архив / Історико-філософська секція Наукового Товариства імени Шевченка. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1906–1926. Т. V: Філологічні праці Івана Могильницького. Видав [уклад.] Михайло Возняк. 1910. VIII, 240, [2] с. : табл.). С. 71–240.
[Mohyl'nyts'kyi, I. Hramatyka yazyka slavyeno-ruskoho (1823). Ukrayins'ko-rus'kyi arkhyv / Istoryko-fil'osofs'ka sektsiya Naukovoho Tovarystva imeny Shevchenka. L'viv: Z druk. Nauk. T-va im. Shevchenka, 1906-1926. T. V: Fil'ol'ogichni pratsyi Ivana Mohyl'nyts'koho. Vydav [uklad.] Mykhaylo Voznyak. 1910. VIII, 240, [2] s. : tabl.). S. 71–240 (in Ukr.).]

11. Огієнко, І. Історичний словник української граматичної термінології. *Записки Українського Наукового Товариства в Києві*. Кн. 4. Київ: 1909. С. 49–89.
[Ohiyenko, I. (1909). Istorychnyy slovnyk ukrayins'koyi hramatychnoyi terminol'ogiyi [Historical Dictionary of Ukrainian Grammatical Terminology]. *Zapysky Ukrayins'koho Naukovoho Tovarystva v Kyievi* [Notes of the Ukrainian Scientific Society in Kyiv]. Кн. 4. Kyiv, 49–89. (in Ukr.).]
12. Огоновскій, Омелянъ. Граматика руского языка для школъ среднихъ. Львѡв: Накладом фонду краєвого. Друкарня Тов-ва імени Шевченка, 1889. XII, 288 с.: табл.
[Ohonovskiy, Omelyanъ. (1889). Hramatyka ruskoho yazyka dlya shkôl serednykhъ. L'vôv: Nakladom fondu krayevoho. Drukarnya Tov-va imeny Shevchenka. XII, 288 s.: tabl.]
13. Осадца, М. Граматика руского языка. Во Львовѣ: Въ пѣчатни Ин-та Ставропигійского, 1862. 288 с.
[Osadtsa, M. (1862). Hramatyka ruskoho yazyka. Vo L'vovъ: Въ рѣchatny Yn-ta Stavropyhійskoho, 288 s.]
14. Павловскій, А.П. Грамматика малороссійскаго нарѣчія: или Грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ Малороссійское нарѣчіе отъ чистаго Россійскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмѣту замѣчаніями и сочиненіями. Петербург: Тип. В. Плавильщикова, 1818. [4], VI, [2], 114, [1] с.
[Pavlovskyy, A.P. (1818). Hramatyka malorossyyskaho narѣchiya: uly Hrammatycheskoe pokazanie sushchestvennѣyshykhъ otlychiy, otdalyvshykhъ Malorossiyskoe narѣchie otъ chystaho Rossiyskaho yazyka, soprovozhdhaemoe raznymy po semu predmѣtu zamѣchaniyam y sochyneniyamy. Peterburh: Typ. V. Plavyl'shchykova. [4], VI, [2], 114, [1] s.]
15. Парытцкій, Омелян. Граматика языка руского для оужитку въ школахъ людовыхъ въ Галичинѣ. Оу Львовѣ, 1873. 176 с.
[Partytskiy, Omelyan. (1873). Hramatyka yazyka ruskoho dlya ouzhytku въ shkolakhъ lyudovykhъ въ Halychynѣ. Ou L'vovъ, 176 s.]
16. Практична грамматика нѣмецкого языка: для городскихъ и головныхъ школъ въ Австрійскій Державѣ Въ Вѣднѣ. 1862. 296 с.
[Praktychna hramatyka нѣmetskoho yazyka: dlya horodskykhъ y holovnykh shkolъ въ Avstriyskiy Derzhavѣ Въ Vѣdnѣ. (1862). 296 s.]
17. Русско-малороссійскій словарь: в 2 т / Є. Тимченко. Київ: Тип. Імперат. Ун-ту св. Володимира Н.Т. Корчак-Новицького, 1897–1899. Т. 1: А.-О. 1897. IV, 307, V с.
[Russko-malorossiyskiy slovar': v 2 t / Ye. Tymchenko. (1897–1899). Kyiv: Typ. Imperat. Un-tu sv. Volodymyra N.T. Korchak-Novyts'koho. Т. 1: А.-О. 1897. IV, 307, V s.]
18. Словарь російсько-український: [у 4 т.]. Зібрали і впоряд.: М. Уманець, А. Спілка. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1893–1898. Т. 1: А.-К. 1893. VIII, 318, [6] с.
[Slovar' rosyys'ko-ukrayins'kyu: [u 4 t.]. (1893). Zibraly i vporyad.: M. Umanets', A. Spilka. L'viv: Z druk. Nauk. T-va im. Shevchenka, 1893–1898. Т. 1: А.-К. VIII, 318, [6] s. (in Ukr.).]
19. Смаль-Стоцький, Степан, Гартнер, Федір. Руска граматика. Львів: Накладом фонду краєвого. Друкарня Наук. тов-ва імени Шевченка, 1893. V, 6–180, [1], III, [1] с.
[Smal'-Stots'kyu, Stepan, Gartner, Fedir. (1893). Ruska hramatyka. L'viv: Nakladom fondu krayevoho. Drukarnya Nauk. tov-va imeny Shevchenka. V, 6–180, [1], III, [1] s. (in Ukr.).]
20. Смотрицький, М. (1619/1979). Грамматіки славенскія правилное сунтагма. В. В. Німчук (ред.), Граматика: факсимільне видання та дослідження пам'ятки. Київ: Наукова думка. 502 с
[Smotryts'kyu, M. (1619/1979). Hrammatiky slavenskiya pravylnoye syntagma. V. V. Nimchuk (red.), Hramatyka: faksymil'ne vydannya ta doslidzhennya pam'yatky. Kyiv: Naukova dumka. 502 s. (in Ukr.).]
21. Тимченко, Є. Українська граматика. К.: Друк. Т-ва Н.А. Гирич, 1907. Ч. 1. VIII, 179 с.
[Tymchenko, Ye. (1907). Ukrayins'ka hramatyka. K.: Druk. T-va N.A. Hyrych. Ch. 1. VIII, 179 s. (in Ukr.).]

22. Уривок грамматики Ів. Лаврівського (Грамматика языка карпато-русского съ его диалектическими отличиями) (1815-?). *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. Львів: З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1910. Т. ХCVIII. Кн. VI. С. 155–162.
[Uryvok hramatyky Iv. Lavrivs'koho (Hramatyka yazyka karpato-russkaho съ eho dialektycheskamy otlychiyamy). (1815-?). *Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka*. L'viv: Z druk. Naук. T-va im. Shevchenka, 1910. T. ХCVIII. Кн. VI. S. 155–162. (in Ukr.).]
23. Фагороссі, І. Русько-угорська ілі мадярська граматика: для скорого й легкаго языка сего обученіѣх Відень. Вієнна, 1833. 91 с.
[Fahorossi, I. (1833). *Rus'ko-uhorska ili madyarska hrammatika: dlya skoraho y lehkaho yazyka seho obuchyenyiъ Viden'*. Viyenna, 91 s.]
24. Хрестоматія староруска для высшихъ клясъ гимназіяльныхъ: текстъ зъ поясненіями, додаткомъ граматичнимъ і словарцемъ. Выдавъ Омелянъ Огоновскій. Львів: Накладом фонду краєвого, 1881. 494 с.
[Khrestomatiya staroruska dlya vysshykhъ klyasъ hymnazyal'nykhъ: tekstъ zъ po yasneniyamy, dodatkomъ hramatychnymъ i slovartsemъ. (1881). *Выдавъ Omelyanъ Ohonovskiy*. L'viv: Nakladom fondu krayevoho, 494 s.]
25. Чопей, Ласловъ. Русько-мадярський словарь. Будапешт, 1883. XLVI, 446 с.
[Chopey, Laslovъ. (1883). *Rus'ko-madyars'kyy slovar'*. Budapesht. XLVI, 446 s.]
26. *Grammatyka języka ruskiego (mało-ruskiego) napisana przez Józefa Łozińskiego*. (1846). W Przemyślu: w Drukarni Biskupiej obr. gr. kat. XLIII, [1], 129, [6] s.
27. Korczyński, Michał. (1826). *Początki grammatyki języka polskiego*. Lwów: P.Piller. 59, [4] s.
28. Lewicki, Joseph. (1834). *Grammatic der Ruthenischen oder Klein Russischen Sprache in Galizien*. Przemyśl. [IV] Bl., XXVI, 212, 59, [11] s. : табл.
29. Mitrofanowicz, M. (1891). *Praktische Grammatik der kleinrussischen (ruthenischen) Sprache für den Selbstunterricht: theoretisch-praktische Sprachlehre für Deutsche mit zahlreichen Uebungsaufgaben, Lesestücken*. Hartleben. 184 S.
30. Wagilewicz, J. (1845). *Grammatyka Języka Małoruskiego w Galicyi / ułożona przez Jana Wagilewicza*. Львов: Печатано въ Інститут Ставропіїґіяньскомъ. XXIII, [1], 181, [3] s ; tabl.

Дата надходження до редакції: 20.08.2025

Дата надходження після доопрацювання: 18.09.2025

Дата затвердження редакцією: 15.10.2025

THEORETICAL REFLECTIONS OF THE PAST PERFECT TENSE IN UKRAINIAN GRAMMAR BOOKS OF THE 19TH CENTURY

Vasyl Ozhohan

Ukrainian Language Department, National University of “Kyiv-Mohyla Academy”, Kyiv, Ukraine.

Abstract

Background: The development of grammar concepts in 19th-century Ukrainian linguistics presents an active process of theoretical reflection and codification of the verb system. The past perfect tense as a semantically marked yet functionally peripheral tense form, underwent a significant stage of conceptualization during this period. Analyzing Ukrainian grammars representing both Eastern and Western traditions provides a clearer understanding of how the temporal subsystem of the verb evolved and how grammatical terminology was shaped within the emerging national linguistic framework.

Purpose: The study aims to trace the formation and theoretical interpretation of the past perfect tense form in 19th-century Ukrainian grammars and to identify common and distinctive features in its treatment within both Eastern and Western Ukrainian grammatical traditions.

Results: The analysis demonstrates that throughout the 19th century, Ukrainian grammarians gradually established a four-part tense system consisting of present, past, past perfect, and future forms. The study identifies structural models of past perfect tense formation and explores its semantic nuances and variation in use. The establishment of the relevant terminology (давнопрошедший, давноминулий, передминулий) was influenced by the long-lasting interaction among Ukrainian, Latin, Polish, Church Slavonic, and Russian grammatical traditions. The past perfect tense ultimately acquired the status of a distinct grameme within the Ukrainian verb tense system, while the term *peredmynulyi chas* (“pluperfect”) became established in scholarly discourse at the beginning of the 20th century.

Discussion: The findings highlight the gradual evolution of the Ukrainian grammatical system under the influence of multiple linguistic traditions. Theoretical reflection on the past perfect tense demonstrates the transition from descriptive to analytical approaches in grammar writing and the formation of a distinct Ukrainian grammatical metalanguage. Further research should focus on comparative perspectives of the past perfect tense within broader Slavic grammatical traditions and its reflection in modern Ukrainian linguistic discourse.

Keywords: Ukrainian language, 19th-century Ukrainian grammars, historical morphology, grammatical terminology, past perfect tense, *peredmynulyi chas*.

Vitae

Vasyl Ozhohan, Doctor of Philology, Professor of Ukrainian Language Department, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine. The research interests: history of Ukrainian grammar, grammar concepts, linguistic theory, and the development of Ukrainian grammatical terminology.

Correspondence: v.ozhogan@ukma.edu.ua

Received: 20.08.2025

Received in revised form: 28.09.2025

Accepted: 15.10.2025